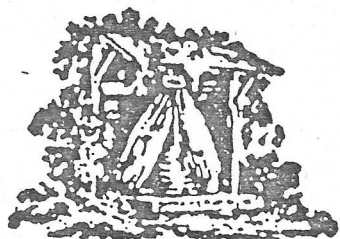

М А Т И Ц А С Р П С К А

ЗБОРНИК

ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

XXIII/1

НОВИ САД 1980

ЛЕКСИЧКИ АРХАИЗМИ У РОМАНУ „ПЕТАР ПРВИ“

БРАНКО ТОШОВИЋ

Најобимнији дио историјске стилизације у „Петру Првом“¹ чини лексика, а вјероватно и сама историјска стилизација у већини умјетничких дјела највише се манифестује у лексици. У односу на морфолошку и синтаксичку, лексичка стилизација у Толстојевом роману веома је богата и у већој мјери примјењивана. Разлог томе може бити и епоха чији се језик опонаша, епоха која је у историји рускога језика остала позната по томе што је баш у лексици донијела највише измјена у структури рускога језика. Црквенословенизми, затим европеизми што плаве језик и, напokon, домаћа народна ријеч својим међусобним односом створили су специфично шаренило у језику, по чему је и остала позната Петрова епоха. Други разлог што има више лексичке стилизације лежи, можда, и у томе што су писци некако прихватили као неписано правило да историјску стилизацију углавном базирају на лексици, а то доводи до тога да и сами стручњаци који се баве стилизацијом своде је у својим проучавањима на анализу лексике.

Архаизме у дјелу налазимо од почетка до краја. Међутим, они не ремете читање и схватање текста, што би се могло очекивати ако узмемо у обзир њихов релативно велики број. Али треба имати у виду да „Петар Први“ има више од 650 страна, да архаизми нису згуснути у поједина поглавља и да нема главе, чак чини се ни стране, која их не садржи, па имамо утисак да су архаизми некако правилно, али не и шаблонски, хармонично распоређени и да својом архаичношћу не оптерећују дјело. Очито је писац бирао мјеста на којима ће их употребити. С друге стране, он је веома често умјесто њих давао савремене еквиваленте, па се тако стварао својеврстан контраст између застарјелога и новог. На једноме мјесту налазимо архаизма, на другоме је већ савремени лексем — и тако се то преплиће од почетка до краја, од једне ријечи до друге. Понекад ће једну те исту ријеч дати и у архаичном и у савременом значењу, па ће се и читалац наћи у недоумици какав семантички садржај носи.

Дакле, лексика у историјској стилизацији је вишеслојна, а главни разлог за то налази се у језику епохе који је А. Н. Толстој опонашао. Наиме, у Петрово доба лексика је можда била онај дио језика у коме је највише дошла до изражаја

¹ Роман „Петар Први“ Алексеј Толстој дуже је времена писао (од 1930. до 1945). Он се враћа у преломну епоху руске историје — у вријеме Петра Првога (крај XVII и почетак XVIII стољећа) и стилизованим језиком савременом читаоцу даје слику тадашње Русије и догађаја из тога периода. Под појмом историјска стилизација подразумијевамо умјетнички поступак којим се опонаша нека језичка реализација на дијахроничној вертикали.

слојевитост и разноврсност, а ово је, опет, утицало да и лексика буде таква (или слична).

У историји рускога језика тај период представља веома бурну и значајну епоху, у којој ће доћи у сукоб неколико тенденција. Шкљаревски, базирајући се на анализи В. В. Виноградова, добро је примијетио да историја рускога књижевнога језика у другој половини XVII вијека и почетком XVIII (дакле у вријеме када се радња романа одвија) чини сложен процес међусобнога дјеловања црквенословенског (или књишког) и народног језичког израза (13, 29). Почетком XVIII стољећа умијешаће се и трећа струја, веома интензивна — наиме, као одраз Петрове жеље да „пробије прозор у Европу” доћи ће до јачања веза Русије са земљама западне Европе, што ће условити веома јак утицај европских језика на руски, посебно на лексичкоме плану. Тада руски језик плаве позајмице из низа европских језика.

Тако ће руски језик ући у 18. вијек са ове три струје, које ће условити да све буде у кључању и кретању. Створиће се велико стилско шаренило, доћи ће до мијешања елемената различитих стилова. У једном те истом тексту наћи ће се један крај другог и црквенословенизам, и простонародна ријеч, и посуђеница. Истраживачи ове проблематике истичу да се ово посебно испољавало у књижевним дјелима тога доба. Ипак у тој борби начина изражавања већ тада ће се осјетити правци даљег кретања рускога језика кроз историју. Прво што је одмах било примијењено јесте: црквенословенски језик завршава своје самостално постојање, доживљава велику трансформацију и затвара се у оквиру црквене, култне литературе, али и даље остаје у употреби за усмену и писану комуникацију неких слојева рускога друштва. Друго, у овоме периоду врата за стране језике била су широм отворена, па ће у језик ући и оно што није било потребно, а доћи ће и до помодарства, против чега ће се касније, посебно у вријеме галоманије, водити упорна борба. Треће, језик широких народних маса баш у Петрово доба шири своју употребу (један је од разлога и развитак администрације, у чијем ће језичком изразу бити доста народних ријечи), добија на значају и све више потискује до тада неприкосновени црквенословенски.

И управо ћемо све ово наћи у роману, што значи да је писац, претходно брижљиво проучивши масу докумената из Петрова доба, успио да ухвати оне опште и битне карактеристике стања у језику почетком XVIII стољећа и да то, највише типизацијом, пренесе у своје дјело. Тако ћемо наћи елементе и прве, и друге, и треће струје, које ће се базирати на оној четвртој — савременој. На истој страни, у истоме поглављу, чак и у појединим реченицама имамо у црквенословенизме, и позајмице, и тада простонародне ријечи, и свакако данашње лексеме. Дакле, и овдје је све у кључању.

У овоме раду покушаћемо дати анализу само једнога дијела архаичне лексике „Петра Првог” и то оних застарјелих ријечи које нису биле у саставу ондашње црквенословенске струје, нити су тада посуђене из европских језика. Такве лексеме назваћемо руски архаизми.

Архаичним лексемима писац назива предмете, ствари, затим апстрактне појмове и категорије, означава простор и просторије у којима борави човјек, којег опет ближе одређује по социјалноме положају, територију, полу, узрасту,

професији, државној припадности, личним особинама, а такође застарјелим ријечима именује дијелове човјечијега тијела. Уз именице и глаголе често иду стари придјеви и замјенице.

Пошто се ради о великоме броју ријечи, за анализу ћемо узети најкарактеристичније групе руских лексичких архаизама.

1. Називи предмета и ствари

Радња романа одвија се на најразличитијим мјестима — у кући и дворцу, тврђави и манастиру, на улици и бојноме пољу, у Русији и иностранству ... Као и сви писци, Толстој даје описе мјеста догађаја, говори о предметима и стварима што окружују његове јунаке. Он се при томе не ограничава само на употребу савремених ријечи. Писац вјешто мијеша активни и пасивни лексички фонд, посебно користећи се синонимским паровима. У почетку дјела мање је архаичне лексике, можда и због тога што је читаоца желио да постепено уведе и у радњу, и у свој начин језичког описивања догађаја. Касније долази до све веће архаизације.

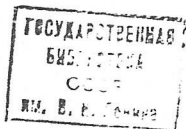
За описивање свега оног о чему говори, аутор романа употребљава оба дијела застарјеле лексике — историзме и архаизме. Велика већина историзама везана је за друштвено-економске појмове и појаве, док су архаизми готово ограничени на предмете и ствари који су у вези са обичним животом. Ова група ријечи то, можда, најбоље показује.

Арахаичним лексичким јединицама описује се одјећа, тканине и прибор (кошело, красныи товар, лал, мошна, плат, порты, роба, рожон), именују кућне ствари (месецеслов, печатные листы, поставцы, рухлядь, светильня, крыж, машкерка) и остало што је у вези са свјетовним животом и што је у непосредној вези са човјеком (полденьи). Све су то предмети који су се могли обиљежити и савременим ријечима, а то романописац често и чини. Међутим, он не иде ни у једну крајност — не искључује ни архаизме, ни савремене ријечи, већ их вјешто комбинује, употребљавајући час једно, час друго. Узмимо неколико примјера.

Пар плат — платок налазимо на неколико мјеста — први лексем на седам (5, 42, 106, 147, 148, 402 и 412),² док је други (савремени) употребљаван далеко више. Само од 206—670. стране има 50 примјера. Као и већина архаизама, „плат“ неће бити неразумљив, јер је по звуковној страни близак ријечи „платок“ (скоро да су паронимични), а и данас се употребљава у усменом народном стваралаштву. И док је „плат“ коришћен само за женска лица, дотле „платок“ често налазимо и за мушка (34 пута), нпр.:

Памбург — усищи дыбом, глаза-как у бешеного барана ... голова стянута шелковым красным платком (334). На другой день к кораблю стали подплывать на каюках моряки разных наций ... иные с головой, туго обвязанной красным платком. В Александринном надушенном белье, в шелковом его кафтане, — без шейного платка ... (539—540).

² Примјери у раду узети су из дјела: Толстой Алексей. Петр Первый (роман). — Издательство „Художественная литература“ — Ленинградское отделение, Ленинград 1971, стр. 678.

За мушка лица најчешће означава марамицу за нос, као, рецимо, на 427. страни, гдје се каже: „платок для вытирания носа”.

Упоређујући употребу „плат” и „платок” у почетку нам се чинило да не постоји мотивација да се у једном случају напише архаизам, а у другом — савремени пандан. Међутим, запажамо да контекст утиче, па ако се пореди нешто свјетовно са нечим религиозним, или неко вјерско лице са нечим свјетовним, затим ако се радња одвија у цркви — имаћемо архаизам „плат”:

Мать стояла у печи. На шестке ярко загорелись лучины. Материнно морищинистое лицо осветилось огнем. Страшнее всего блеснули из-под рванного *плат*а исплаканные глаза, — как на иконе. Санька отчего-то забоялась, захлопнула дверь изо всей силы (5). Наталья Кирилловна кинулась к патриарху. Ее полное лицо было бело, как белый *плат*, под чернотисей шапочкой. Уцепилась за его ледяную руку, часто целуя, шептала: — Спаси, владыко, спаси ... (42). Невесту покрыли поверх венца белым *платом*, под ним руки ей сложили на груди, голову велели держать низко (106). Братия, вступив в ворота, шла боязненно, опустив головы, приложив руки к груди: мужики, не старые и средних лет, женщины — в холщевых саванах поверх шубенок, в *плат*ах, опущенных на лицо (402). Мужики, глядя на него, задирая бороды, подтягивая, поползли на коленях ближе к аналою. Поползли женщины, пряча головы детей под *плат*ами (412).

У ово објашњење не уклана се примјер са 148. стране (Софији Тројекуров чита наредбу цара Петра да се врати у Москву и тамо чека наредна упутства шта да ради):

Софья выхватила у него свиток, смяла, швырнула ... Черный *плат* упал с ее головы. — Вернусь со всеми полками, твоя голова первая полетит ...

Интересантно је да су сви примјери ван дијалога, а не можемо их окарактерисати ни као један од облика управног говора (неправог, слободног, тематског), што значи да се не ради о типизацији или индивидуализацији говора некога лица. Видимо да стилизацију не условљава ни социјална припадност (Санькина мајка је обична жена из нижих слојева), а да овај елемент није разлог диференцијације у примјени „плат” и „платок” показале и примјери са последњом ријечју:

Петр вскочил, глядел будто с любопытством на ее закатывшиеся глаза. Боярыни, страшась видеть, заткнули рты *плат*ками (206). Опять махнув Наталье поклон, вдова Вархамеева стала, сложив руки на животе под *плат*ком, закамелена, — хоть огнем пытай ... (556). Домна Вархамеева отошла и стала за печку, опустив *плат*ок на брови (557). — Ай, расменить надо? — Марья досадливо махнула на него *плат*ком (557). Наталью Алексеевну стали одевать Семирамидой в золотые ризы; поверх тяжелых кос навертели пестрых *плат*ков, послали дворовых девчонок — надергать у петухов из хвоста перьев по красивее, и эти перья воткнули ей в тюрбан ... (648).

Дакле, припадност вишим друштвеним слојевима не условљава употребу архаизма „плат”. Писац је очито водио рачуна о томе гдје шта ставити. Тамо гдје је ишао на стварање експресије, гдје даје конфликтне сцене (стр. 42, 148) или свечане ситуације (вјенчање у цркви) било је умјесније, умјесто неутралног и стилски необојеног лексема „платок”, употријебити ријеч која ствара јачи ефекат код читаоца. Ипак, у односу на мноштво случајева примјене савременог еквивалента ово су само ријетки примјери стилизационог поступка. Овдје је дошло до изражаја пишчево осјећање мјере и укуса.

За разлику од претходног архаизма, ријеч „поставец“ није се сачувала у активної употреби, па је сада чисти архаизам.

Пошто савременом читаоцу није познато значење, Толстој у самом тексту објашњава:

Вдоль стен — не сундуки и ларцы со всякой рухлядью, как у дворян, живших еще по старинке, — стояли *поставцы*, или шкафы огромные, — при гостях дверцы у них открывали, чтобы видна была дорогая посуда (377).

Толстојево објашњење унеколико се разликује од тумачења аутора Рјечника АН (8), у коме стоји да је „поставец — род невысокого шкафа с полками для хранения посуды и других хозяйственных принадлежностей“. Али то није толико важно. Битно је да писац онда када сматра да се неће разумјети одређена ријеч приступа појашњавању одмах крај датог лексема (као у овом случају) или фусноти. Исто као што је „поставец“ разјаснио, тако је учинио и са „полденьги“ (14) и „порты“ (148), а и другим ријечима, да би их касније могао несметано примјењивати.

Иначе, „поставец“ смо нашли само у наведеној реченици. У роману постоји и данашњи синоним „шкаф“ (507—3).

Ријеч „кошель“ у савременом књижевном језику значи прибор за хватање рибе и ракова, у дијалекту — мања врећа, плетена корпица, корпа, а у роману има застарјело значење „кошелек“ (сачувало се у супстандарду):

Кораблестроительным кумпаниям пришлось снова развязывать *кошель* (420).

Ријечи „кошелек“ одговара још један архаизам — то је „мошна“, врећица за чување новца (и данас се употребљава у прекесеном значењу у разговорном језику када се говори о богатству, средствима, новцу):

Жигулин, видимо, смекнул, что здесь не разбивать лоб, а надо показывать *мошну*, с достоинством разобрал усы, поглядел на козловые свои сапоги, кашлянул густо (203). — Деньги нужны — сделайте как у Ивана Артемича, у Бровкина: поставил у себя полотняный завод в Замоскворечье, сдает в казну парусное полотно. От денег *мошна* лопается ... (307).

У овој групи има низ ријечи које нису фреквентне у роману. Такав је лексем „месяцеслов“ у значењу „календар“:

Для утехы здесь лежали забавные листы, *месяцеслов* с предсказаниями, музыкальный ящик, шахматы, трубки, табак (377).

Ево још неких.

„Рожон“ — заостренный кол, шест (у савременом језику представља стручан израз за ступицу неситу, рису):

Москва-де лезет на *рожон* (420).

„Лал“ — драгоценный камень, шпинель: Но, вскочив за Алексашкой в сени, он повис у него на руке, провололся несколько по полу и, плача, умолил взять перстень с лалом, сдернул с пальца ... (103). Взглянув на лал с усмешкой тряхнул с париком и пошел на точеных каблуках, покачивая плечами ... (104).

„Роба” — одежа, платје (ријеч се сачувала у активној употреби — разг. „радна одјећа”):

Княжны — в немецких робах со шлепами: Наталья в персиковом, Ольга в зеленом, полосатом, старшая — Антонида — в *robe* цвета „забытый закат” (309). Аталия раскрыла свои сундуки и обрядила Александру, как „фам де калите в вечерней *robe*” (449).

„Светильня” — светильник: Слабый огонек медной *светильни* озарял его большой нос с горбинкой ... (616). — Ваше величество, проснитесь, — как можно мягче произнес граф Пипер, прибавляя огонек в *светильне*, ваше величество, неприятное известие ... (617).

„Красный товар” — ткани, мануфактура (и ова ријеч постоји у роману, али са архаичним значењем):

Суконной сотни купцы везли *красный товар* ... (12).

Петар говори Бровкину: — Здравствуй сват-батюшка ... Мы прослышали у тебя *красный товар* ... Купца привезли ... За ценой не стоим ... (226).

Насупрот овим, видјели смо да има ријечи са већом употребом. Овдје можемо споменути и „рухлядь”, којом се писац користи у архаичним значењима 1. „всякая домашняя утварь”, 2. „пришедшие в ветхость вещи, одежда; старье” (8), што би се у нас могло означити као стареж, старудија, рапортија, прње. Ево неколико примјера:

Всей *рухляди* у него — чашенька деревянная с ложечкой да старописанный молитвенник (357). Послы продавали кое-какую *рухлядь*, чтобы прокормиться, — парики, чулки, пуговицы (386). Мягкую *рухлядь* сдал в Повенце приказчику и гулял, покуда не пропивался до шейного креста (399). Выехали обозом в двух возках (и еще трое саней с домашней *рухлядью*, живностью) — 420 ... девы торопливо одернули материнскую *рухлядишку*, сунули в ворох чьих-то шуб (422). Под лавками лежали груды соболей, прочей мягкой *рухляди*, бархата и шелков — все побитое молью, сгнившее (508). В кладовых нашли немало всякой мягкой *рухляди*, платьев и уборов ... (647).

Дакле, из примјера се види да у споју са придјевом „мягкий” овај архаизам добија значење „крзно” или „крзнена ствар”. Чхиквадзе „рухлядь” убраја међу оне које су изгубиле дио свога значења и само се у одређеним условима поимају као архаичне (12, 7). Он тврди да се то у првом реду односи на „рухлядь” — „стварно, само из контекста се може схватити да је „рухлядь” — „домашняя утварь”.

Ето, то су неке архаичне ријечи које је писац искористио за означавање материјалних ствари и предмета које човјека окружују. Стилизаационим поступком створена је разноврсна синонимија застарјелих и данашњих ријечи. Даља анализа сигурно би показала да и друге застарјеле ријечи из ове групе образују синонимске парове са ријечима из данашње активне употребе. Тиме би слика о овим стилизаационим елементима у роману „Петар Први” била цјеловита.

Дакле, примјеном стилизаационог поступка синонимија у језику романа квалитативно и квантитативно се обогатила, израз је добио на разноврсности и историјској аутентичности. Често уз ову архаичну струју тече и паралелна — савремена, и тај паралелизам омогућује да се не уђе у шаблон, да се не створи тотална стилизација (а то и није могуће), већ да се равномјерно и с мјером уноси

стари израз у казивање. Важно је истаћи да се овај паралелизам није поистоветио са дијалогом и монологом — тога нема, често се не разликује пишчев језик и говор јунака, архаизам у употреби није ограничен само на дијалог. И још нешто: неразумљиве ријечи аутор објашњава и у самом тексту.

3. Називи апстрактних појмова и категорија

Поред научне терминологије епоха Петра Великог дала је велик допринос развоју апстрактне лексике. У књижевним дјелима Петрова доба, истиче Шкљаревски (10, 12), широко су се користиле новообразоване именице на *-ение, -ание, -ние, -ие, -ство, -ость, -тельство, -ств-о, еств-о* и други. Такве нове ријечи биле су посебно неопходне за превођење страних ријечи на руски језик у дјелима административног и научног карактера.

У „Петру Првом“ и ово обиљежје језика прве половине XVIII вијека (порастану употребе апстрактне лексике) одразило се, па ћемо наћи доста ријечи с апстрактним значењем. Свакако, преовладавају савремени речи.

Једна од њих је „ворог“, ријеч древноруског поријекла (за разлику од „враг“):

Анна Монс, појавив плечиком, снисходительно усмехаясь, сказала: — На кого же вы, князь Роман, так разгневались? Кажись, *ворогов* у нас нет, кроме турок, — и с теми хотим мира ... Войны у нас не предвидится ... (423).

Овдје је интересантно то што архаизам изговара странкиња Ана Монс. Непосредно испред наведеног одломка налази се реченица у којој стоји савремени синоним „враг“, и то у обраћању Романа Бујносова малом царевићу:

— Батоюшка ты наш, надежда-государь ... — вдруг заголосил Роман Борисович, выпятил зад, подогнул колени, вплоть глядя в лицо мальчику. — Сядь на доброго коня, возьми сабелку вострую да побей ты *врагов* рати несметные ... Оборони Русь православную, — одна она на свете, батюшка ... (423).

Ми не видимо неки јачи разлог да се на једном мјесту да један, а на другом други облик. Овдје треба напоменути да се архаизам очувао у простонародном језику; међутим, овдје „ворог“ нема такав снижени карактер, јер се ради о кнезу, личности из вишег друштвеног слоја, који се, опет, обраћа царевићу у складу са његовим положајем.

Али Толстој се не задовољава означавањем појма „непријатељ, противник“ наведеним паром — он уводи још један стари лексем: „супостат“. И ова ријеч постоји у савременом језику, тачније једном његовом дијелу (простонародном — увредљиво и погрдно: разбојник, лупеж).

Иван Великий гудел над Москвой, двадцать четыре молодца гостинодворца раскачивали его медный язык. Шло молебствие о даровании победы русскому оружию над *супостаты* (470).

Овдје треба напоменути да у црквеном језику овај архаизам („соупостать“) има значење „јаво“.

Једно од главних обиљежја језика Петрове епохе било је јачање народног елемента и његово све веће продирање у разне стилове (посебно на рачун црквенословенизама, које су снажно истискивали). Многе ријечи што су припадале овој струји током времена изгубиле су свој простонародни и снижени карактер, те постале потпуно књижевне. Мањи пак број губио је своју активну употребу и претварао се у пасивни лексички слој, односно архаизме.

Једна од таквих јесте „гилъ”. За њу Пољак каже да је и у XVII в. била карактеристична за разговорни језик (7, 62). По његовом мишљењу народне ријечи као „гилъ”, „кружало” преносе арому епохе јаче него стилизована проза обременена књишким рјечником XVII—XVIII вијека. Овдје треба напоменути да је ова ријеч семантички архаизам — у савременом језику активно се употребљава за означавање бесмилице, глупости, будалаштине, ситнице а застарјело јој је значење „устанак”. Интересантно је да ни у Рјечнику АН (8), ни код Ожегова (5) нећемо наћи ово друго, што би значило да се дато значење давно изгубило или се веома ријетко употребљава. Иначе, Толстој користи и ријечи „вздор” и „чепуха”. Наведимо два примјера са „гилъ”:

Было отчего задуматься ... Ведь так если дальше пойдет, — всем великим родам, княжеским и дворянским, разорение, а про бесчестье и ругательство говорить не приходится. „Ишь ты, — взлились дворянство искоренять ... При Иване Грозном пробовали так-то — разорять княженецкие фамилии ... Получилась *гиль*, смута ... И ныне будет *гиль* ... Становой хребет государству — мы ...” (306). — Атаман, скоро ли *гиль*-то начнется (425)?

За означавања „знака, симбола” Толстој се користи синонимским паром „знак” — „знамение”:

Не успели замаять это дело, — прошел слух по войску, что ночью-де в избе князя Голицына, в сени подкинули гроб ... Дрожали люди, шепча про такое страшное дело ... Недобрые были *знамения*. Подходявшие обозы видали белых волков, страшно подбывавших на степных курганах. Лошади падали от неизвестной причины. В мартовскую ветренную ночь в обозе поковый козел, многие слышали, — закричал человеческим голосом: „Быть беде” (77). Стрельцы сбегались в настройные роты, бросали вверх шапки, неистово кричали условленный *знак*: — Сергиев! Сергиев! (283). Положив руки на высокий посох, сверлил диким глазом то Денисова, то Максима Максимыча. Голиков без памяти отполз в угол. Ванька жаждающе ждал *знака* — кинуться крутить локти (363—364).

У овој групи налази се доста апстрактних ријечи, па пошто би њихово разматрање превазишло оквири овог рада, само ћемо им споменути и значење објаснити према Рјечнику АН (8).

Бездолье — устар. В просторечии. Несчастье, невзгода:

Над Москвой, над городами, над сотнями уездов, раскинутых по необъятной земле, кисли столетние сумерки, — нищета, холопство, *бездолье* (45).

Гордыня — употребляется преимущественно в поэтическом языке:

Он, шепча посинелыми губами: „*Гордыня, гордыня* окаянная”, разгораясь, бил их по щекам ... Старец уморился, отошел, дышал тяжело (405).

Докука — устарел. и в просторечии. 1. Настойчивая просьба, жалоба. 2. Забота, беспокойство; скука, тоска:

Из Москвы были вести? — Да опять тебе *докука*: был посланный от князя-кесаря, — писем, грамот пришло целых короб ... (660).

Краса — устарел. поэт. красавица; красота, украшение, слава:

Апаксин обливался потом под огромным париком, в котором для русского человека не было ни удобства, ни *красы* (598).

Мздолюбие — устарел. Плата, вознаграждение за какой-л. труд; ирон. и шутол. взятка:

— Государь, лифляндское рыцарство разорено. Но не легче и нашему купечеству ... Шведы обложили высокими пошлинами все, что привозят и увозят из рижского порта. От алчности и *мздолюбия* во истину не только нам, но и себе готовят разорение (372).

Отшествовие — отбитие, отправление:

— А мы, — сказал Овдоким, — перед *отшествовием* на злое дело решимся ... (188).

Падучая — эпилепсия:

— Действительно, во мне три беса ... Первый *падучая*, это сильненький бес ... Накануне, как меня начнет ломать *падучая*, ну, все понимаю (407).

Подсоба — устарел. и простореч. помощь:

Петр, а за ним и генералы обняли есаулов, обещали отдать крепость на три дня. В *подсобу* отрядили пять тысяч стрельцов и солдат (241).

Попущение — попустительство:

— Не розыск был у них, преступное *попущение* и баловство (288).

Посул — взятка:

— Отец в Поместном приказе с просьбами весь лоб расколотил; ныне без доброго *посула* и не попросишь (10).

Сказка — официальное показание, сообщение, донесение:

Думный дьяк Шакловитый прочел *сказку* о его винах (49). Очередь дошла до Шакловитого. Вчера на допросе Федька на все обвинения, читаемые ему по извещам, сказкам и расприсам, отвечал с горячностью ... (155).

Словесность — устарелое название художеств.-литературного и устного народного творчества:

Знал языки, изящную словесность ... (444).

Сретенье — встреча:

Впервые Петр видел такие просторы полноводных рек, такую мощь беспредельных лесов ... В прибрежных монастырях звонили во *сретенье* (196). На правом — восточном — берегу зазвонили колокола во *сретенье* (197).

Сторожа — застава, наблюдательный пункт:

На вековой сосне — *сторожа*, куда влезал Иуда оглядывать окрестность (214).

Титло — титул:

Перед возвращением в Москву бояре разобрали между собой приказы: первый и важнейший — Посольский — отдан был Льву Кирилловичу, но уже без *титла* оберегателя (161). — Мне хоть бы графа какого получить — *титла* (540). ... по Москве говорят — как бы Ивану Артемичу *титла* не дали (631).

Худородство — незнатность рода, происхождения:

Или все еще *худородство* свое не может забыть, — у отца с матерью в лаптях ходила ... (37).

Поред ових, у роману постоје и оне које су крајем 17. и почетком 18. стољећа ушле у руски из западноевропских језика. О лексемима као што су ассамблея, баталия, виктория, кумпанство, оказия, плезир, сирукс говорићемо у неком другом раду.

Можемо рећи да има доста апстрактних архаичних ријечи у роману, да их често прати савремени синоним; неки од њих су семантички архаизми, а сви су мањ-више разумљиви или на основу контекста или зато што су се очували у једном дијелу савременог руског језика. Њиховим укључивањем у дјело језик романа и на апстрактном лексичком плану добио је колорит Петрова времена.

4. Називи људи по социјалном положају, професији, религиозним одређењима, територију, полу, узрасту, државној припадности, личним особинама итд.

У овом дијелу лексике највише долази до изражаја проблем разграничавања историзама и архаизама. Наиме, у тумачењима историзама каже се да су то застарјеле ријечи које су изашле из употребе због нестанка оних реалија које су оне означавале. Нигдје се, међутим, не каже да ли се ово односи само на један језик или уопште. Јер, рецимо, кнезови су нестали и сада их нема у СССР-у, али постоје у другим земљама, дакле, и у другим језицима, што значи да је то у руском историзам, а у другим језицима није уопште застарјела ријеч. Такав је случај и са „царь” и са споменутим ријечју „постоялый двор” (у Кини овај појам још постоји, па онај ко пише приморан је назвати га руским архаизмом, као што је то урађено у „Литературная газета” 8. фебруара 1978: Нельзя остановиться ни в гостинице, ни на постоялом дворе без предъявления разрешения с работы — стр. 9).

Од овога смо пошли највише због ријечи које означавају појам „слуга”: слуга, холоп, люди. У старој Русији дати појам означавао је један друштвени слој, који се послје побједе октобарске револуције изгубио, што значи да данас не постоји у Совјетском Савезу. Међутим, слуга има у другим земљама и дан-данас. Ако пођемо од тога да овакве ријечи разматрамо у оквиру територије једног језика (у овом случају руског), у свом правом значењу били би то историзми, јер су појмови на простору СССР-а ишчезли (користе се понекад

с пренесеним значењем, отприлике у смислу „он је његов слуга“). Пођемо ли пак од употребе у језику и језицима без обзира на територијалну ограниченост, имали бисмо шаренило: у једним би језицима „слуга“ био историзам (руски, српскохрватски, чешки ...), у другим савремена ријеч (у оних земљама гдје још постоји феудални и капиталистички односи). Тешкоћа се повећава у случајевима када се говори, у неком књижевном дјелу, о догађајима и унутар једне земље и ван ње (као што је то у „Петру Првом“, јер долазимо у недоумицу како третирају датум ријеч онда када се говори о догађајима у Русији и онда када је у питању, рецимо, Петрово путовање по Њемачкој или Холандији, у којима су и данас неке ријечи савремене, а у руском застарјеле).

Ово смо питање поставили не због тога да бисмо разграничили шта је историзам, а шта савремена ријеч, већ зато што сматрамо да ћемо имати сасвим нову ситуацију у случају да ријечи типа „слуга“ будемо разматрали територијално ограничене на један језик, пошто би се тада (зато што појам није ишчезао) оне могле убројити у архаизме („слуга“, „холоп“, „људи“ били би архаизми у руском језику јер још увијек у свијету има слуга).

Овај принцип веома је дискутабилан, да не кажемо потпуно погрешан, из простог разлога што би истраживаче овог проблема довео у апсурдну ситуацију да се при одређивању шта је историзам а шта савремена ријеч мора водити рачуна о томе да ли негдје у свијету постоји ријеч за дати појам. То би значило да ћемо имати праву слику само ако проучимо све језике свијета!

Нама се чини да се за рјешавање овог питања најбоље ограничити на територију на коме се говори датим језиком — па ако је појам ишчезао, без обзира на то да ли он постоји било гдје у свијету, онда је то историзам, а ако је појам остао а ријеч изашла из активне употребе — то је архаизам. У нашој ситуацији језик би био руски, а територију Совјетски Савез.

По томе су „слуга“, „холоп“ (који је у Русији до Октобра био арханзам) и „људи“ историзми, а не архаизми. Иста је ствар и са „дюк“ и његовим синонимом (застарјелим) „герцог“.

Тиме смо и последње ријечи што означавају социјални положај људи, а за које смо претпоставили да би могле бити архаизми, искључили из овога дијела лексике. Преостаје нам да видимо како је Толстој у стилизационом поступку дао називе професија, религиозних опредјељења, територијалне припадности, особина и осталог.

а) Има једна ријеч из овога дијела која веома илустративно показује какав је и колики проблем разграничавања појединих застарјелих ријечи на архаизме и историзме. То је „ратник“.

Ову ријеч неки истраживачи убрајају у архаизме, други у историзме. Лапин је сврстава у архаизме и каже да је позната у савременом језику захваљујући живим синонимским везама (3, 125). Пауткин исто чини, објашњавајући да сличне ријечи означавају савремене, активне, живе појмове (6, 135). Међутим, Кононова (2, 5) и Нестеров (4, 12) ту ријеч укључују у историзме. Код Степанове у једном је раду нејасно (9, 3), пошто не разграничава архаизме од историзама, док у другом (10) анализира овај лексем у дијелу о „историјским ријечима“ (под којима, очито, подразумева историзме).

Који су разлози различитог третирања ове застарјеле ријечи? Лексем „ратник” у савременом језику има два застарјела значења (и једина): 1. воин, солдат, 2. рядовой дворянского ополчения. Они који сматрају архаизмом полазе од првог и од тога да се појам очувао, да постоји и данас („војник”), док други мисле да је у „Петру Првом” ријеч „ратник” употребијелна у другом значењу, из кога се јасно види да се ради о нечему ишчезлом, сада непостојећем, и да је у питању историзам. Степанова каже да се ово друго значење „подвлачи” од првих страница романа (10, 683—684). „У својој употреби у језику романа ова је ријеч диференцирана од ријечи воин, солдат, које се наводе у рјечницима као синоними за ријеч ратник”. Она истиче да се ратник континуирано употребљава у роману са другим значењем, те да се писац не користи везом по значењу ријечи „ратник” са ријечима „воин”, „солдат”, чији је он био синоним у поетском језику XVIII-XIX вијека. По њеном мишљењу ово представља својеврстан начин употребе застарјелих ријечи, јер је А. Н. Толстој на стилском плану одступио од старих веза по значењу са другим ријечима.

Видимо, дакле, да ријеч у једном случају може бити историзам, а у другом архаизам — све зависи од којег се значења пође. У својим тумачењима Степанова је убједљивија од осталих, па бисмо се њеном објашњењу приклонили и „ратник” сврстали у историзме. Иначе, ову смо ријеч нашли на стр. 6, 77, 117—2, 112, 228, 276, 472.

Сличан је проблем и онда када говоримо о називима неких професија. Већ смо истакли да Толстој даје у роману низ ријечи за означавање објеката у којим се пило, јело и ноћивало. Радња се често баш у њима одвијала, тако да аутор није могао мимоћи називе како објеката, тако и људи који су у њима радили (оно што су данас конобари). При томе имао је само двије могућности: или анахронизацију или архаизацију. Писац, наравно, бира ово друго и те људе, ту професију која и данас постоји (само се другачије зове — није, дакле, појам нестао) назива онако како су је тада називали, па имамо читав синонимски ред: кабатчик, корчмарь, трактирщик, целовальник. Међутим, проблем се и овдје појављује због још једног застарјелог значења. Наиме, ове су ријечи (изузев „трактирщик”) могле означавати и власника ондашње угоститељске радње па зато и овдје морамо имати двоструки прилаз: ако се има у виду продавац, конобар — биће архаизам; ради ли се пак о власнику, безусловно је историзам, јер сада у Совјетском Савезу таквих људи више нема. Али како поступити у случајевима када се не може одредити шта је шта, када, дакле, контекст не даје одговор? А ми таквих примјера имамо:

Напоив подходящего человек, такой приказчик, — уговором или обманом, — при свидетеле-кабатчике подсовывал кабальную запись: поставь, мила голова, крест чернилом вот туточко (539). В избе за прилавком — суровый целовальник с черными бровями. На полке штофы, оловянные кубки (22). Суровый старец-целовальник принес штоф вина и свечу (118).

Само даљим трагањем можемо одгонетнути (тако на основу контекста са 23. стране видимо да „целовальник” са 22. стране означава власника), а и то је понекад немогуће. Ипак постоји низ случајева гдје се јасно може одредити да ли је историзам или архаизам. На примјер:

Отперли кабак. На крыльцо вышел всем известный *кабатчик-целовальник*. Обмерли, — никто не засмеялся, понимали, что горе: у *целовальника* лицо — голое, вчера в земской избе обрили по указу. Поджав губы, будто плача, перекрестились на пять низеньких глав, хмуро сказал: „Заходите ...” (298). Пошли стороной от большой дороги, от деревни к деревне, где проси милостыню, а где и воруют, — у попа со двора унесли куренка, в Острашкове у бурмистра со двора унесли узду наборную и седелку, продали кабатчику (519). Волков спросил у еврея-*корчмаря* ... (436).

Сва три примјера су историзми (овај последњи на идућој се страни замјењује са „хозяин”).

Сљедећи примјер прави је арханизам. То је „лекаръ”:

Лекаря почудился в царском шепоте стих Овидия ... (16). Петр побежал прямо к матери ... иные из встречных думали, что это *лекаръ* из Кукуя ... (206). — За Блюментростом, в слободу! — и когда опять не поняли, схватил за плечи боярыню. — Дура, за *лекарем*! — Токнул ее в дверь (207). Каждому кумпанству, кроме русских плотников и пильщиков, держать на свой счет иноземных мастеров, переносчиков, кузнецов добрых, одного резчика, и одного столяра, и одного живописца, и *лекаря* с аптекой (249). Через Архангельск и Новгород прибывали в Москву иноземные командиры, штурманы, боцманы, *лекари*, матросы, коки и корабельные и оген-стрельные мастера (275). Привезли *лекаря* итальянца Полликоло (322).

Примјеђујемо да се ова ријеч употребљава онда када се говори о страцима (имамо три случаја гдје се спомиње италијански лијечник Полликоло — 318. и 322. страна).

У значењу „дадиља” Толстој се користи ријечју „мамка”:

Но к потехам не пробиться: то царевич хотел кататься, толкая *мамок*, чтобы не держали его за пояс, то маленькие царевны Иоанновны (427). — Ох, рано ему детей отдала, — надо бы им с *мамками* еще понежиться ... (428).

Иначе, овај лексем се употребљава у простонародном говору уместо ријечи „мать”, а такав примјер нашли смо и у роману на 633. страни.

Споменимо и арханизам „сочинитель” (писатель):

Виллиам Шекспир, один из наших сочинителей трогательно описал как сын богатого итальянского купца из-за любви к жене убил себя ядом ... (169).

б) Религија. Оваквих ријечи веома је мало, а једна од њих је „басурман” (са застарјелим значењем „иновјерац”, „странац”; у простонародном: „безбожник”, „човјек без савјести”:

Русские люди дивились роскоши турецкой земли: „Все говорят — гололобые да *басурмане*, а смотри, как живут!” (352).

г) Називи људи по територији гдје живе. Да би било што вјеродостојније, Толстој је и географске називе давао онако како су се онда писали и изговарали. Тако је на више мјеста за московску државу примјењивао назив што се сусреће у описима страних путописаца који су у Русији боравили тада — то је „Московия” (165, 257, 259, 262, 269, 275, 349-2, 508, 509-2). На 154. страни наћи ћемо и „Московщина”, али у пејоративном смислу — кнез Василиј Голицин хоће да спали Васку Силина због његових пророчанстава која се нису остварила, а овај размишља:

„Родная моя Полтавщина, — шепнул колдун, — черт меня занес в проклятую *Московщину*!”.

(А иностранство понекад именује се „иноземщина“ — стр. 145, 163; странац је веома често „иноземец“).

И житељи руске државе називаће се у складу са наведеним именима, па ће Руси често бити „московиты (Капитан просил *московитов* к ужину — 255. Стр. 166, 255, 277, 278-2, 348, 386, 569, 616), а понекад ће се звати и „москали“ (у Рјечнику АН каже се да је то шовинистички надимак Руса и војника у предреволюционарној Украјини, Бјелорусији и старој Пољској):

Один плотный, одноглазый шляхтич, вскрикнув: „Так погибнут наши враги — схизматики и *москали!*“ — лихо разрубил саблей огромное блюдо с колбасами (591).

Швеђани ће се предавати вичући: „*Москов, москов, друг.*“ (605). У роману се сусреће и облик „московские“:

... так понимали *московские*, хотя и виду не показывали (430).

д) Називи према полу. Највише има ријечи за означавање лица женског пола, нпр.: жена, женщина, девушка, девочка, дева, девка, девица, девственница, баба. Све су ове ријечи савремене, с тим што се неке употребљавају у простонародном говору (девка) или дијалекту (девка — кћер, дјевојчица). Али од њих има и неколико што се користе у старом, архаичном значењу. Таква је „девка“ са значењем слушкиња, собарица:

За воротами стоят шальные *девки*, — лентяят работать (39).

„Девушка“ је такође онда била слушкиња, собарица, али пошто је то сада мање познато, да би се избегло могуће неразумијевање, писац додаје на страни 442. одредницу „комнатная“:

В замке уже полегли почивать. Обегал зимний сад — никого. Наткнулся на комнатную *девушку* ...

Неудата жена поодмаклих година звала се „дева“:

Сколько их прожило век бесплодный, уснуло под монастырскими плитами. Имена забыты тех горьких *дев* (35).

Поред често употребљаваних ријечи „отец“ и „мать“, у роману ћемо наћи и њима синонимичне архаизме „родитель“ и „родительница“:

О чем, Петр Алексеевич, целые сутки думаешь? *Родитель* твой и *родительница* называли тебе совета моего слушать (505).

Иначе, ова ријеч задржала се једино у простонародном говору.

е) Људске особине. Онај ко воли и узима мито зове се „мздонмец“:

Царь отдал государство править похотникам — *мздоимцам*, не имущим страха божия (247).

Човјек што пружа, испољава милост, добротинство често је „милостивец“:

Милостивец, цепь-то вели снять с меня ... (129).

Познавалац рударскога посла је „рудознатец“:

Рудознаты и кузнецы у нас такие, что и в Туле нет ... (524).

А онај што доноси несрећу био је „погубитель“:

Скригнула половица. Софья вскинулась, пронзительно глядя в дверь, будто влетит сейчас в золотых ризах огненнокрылый *погубитель* (35).

ж) Остали називи људи. Осуђеник, робилац, затвореник у роману се понекад именује са „колодник“ и „острожник“:

Они ждали розыска и пытки. Но тульский воевода с дьяками и подьячими сам попал под розыск. Про *колодников* забыли (221—122). Было студено, с севера волоклись тучи. У глинистого берега толпа *острожников* выгружала со стругов дрова, чугун и руду (222).

Затим, рођака ће Толстој ријетко назвати „сродственник“:

Нынче друг за тобой приедет, *сродственник* или жена прибежит, уведет, куда душу не пропил (23).

Гледалац је понекад „смотрельщик“:

Здесь будет мой театр, — сказала Наталья, — с этой стороны поставишь для комедиантов помост с занавесом и площадками, а здесь — для *смотрельщиков* — скамьи ... (564).

Молилац ће бити „проситель“:

Хорошо после долгого небывания приехать в родительский дом. Войдешь — все привычно, все по-новому знакомо. В холодных сенях на подоконнике горит свеча, здесь у стен резные скамьи для *просителей*, чтобы сидеть и ждали спокойно, когда позовут к хозяину ... (630).

Треба рећи да ове ријечи нису тако честе.

У роману има доста војничке лексике, али је она углавном у сфери историјама. Један од архаизама је „рат“. Ова ријеч и данас је активна у употреби, али само у узвишеном, свечаном изразу. Означава војску, војну јединицу, а такође битку, рат. У роману смо нашли примјере са првим значењем (војска):

— Иного времени такого — когда ждать? Само царство небесное валится в рот ... Братья, сестры! Слышите — ворота ломают ... Рать бесовская обступила сей остров спасения ... (411). Сядь на доброго коня, возьми сабельку вострую да побей ты врагов *рати* несметные ... Оборони Русь православную ... (423). В Европе посмеялись и скоро забыли о царе варваров, едва было не напугавшем прибалтийские народы, — как призраки, рассеялись его шивые *рати* (503).

На 411. страни пустињак Нектариј обраћа се селяцима, које хоће да спали, а на 423. кнез Бујносов говори о царевићу Алексеју.

Као синоним архаизму „раť“ у дјелу се примјењује „войско“, веома често. Примјењујемо да се ова савремена ријеч користи када се говори о војним операцијама, док, као што смо видјели, „раť“, ни у једном случају није у вези са борбом, припремама за борбу или извођењем битке, већ је у питању више фигуративно изражавање са свечаним тоном: пустињак настоји да што јачим ријечима преплаши заведени народ, царевић се позива да изврши узвишени чин одбране православне Русије, док трећи примјер има презрив карактер (у облику неправог управног говора). А при опису одбране Нарве, азовског похода или било ког другог дјјства на фронту биће само „войско“. Долазимо до закључка да „раť“ има сужену употребу и да се даје онда када се жели

постићи одређена експресија, када се жели да израз буде свечан или обратно — свечаним ријечима постићи супротан ефекат. А педесетак примјера са „војско“ по својој употреби потпуно је стилски неутрално и без експресије. Дакле, стилизациони поступак примјењује се онда када није потребно означити догађај, појаву и сл. обичним и савременим ријечима, ријечима без икакве изражајности, већ оним које у датом контексту својом латином боје, освјежавају и историјски појачавају казивање.

Ето, то су неки архаични називи људи и појмова употријебљени у „Петру Првом“. Раније смо истакли да се огромна маса оваквих лексема налази у оквиру историзама, што је и логично. Али, као што видимо, и архаизми су искориштени за номинацију, наравно, оних појмова што нису ишчезли и што и сада постоје (понекад у осавремењеном виду).

Треба додати да има и страних ријечи — архаизама којима се именују људи. Пошто ћемо о њима посебно говорити, овдје ћемо их само споменути: комедант, куафер, камрад, волонтер, монстр, цирјуљник итд..

5. Називи дијелова човјечијег тијела

Већи дио оваквих архаизама спада у црквенословенизме (брада, власы, глава, десница, длань, очи, уста, лик, плоть). Овдје ћемо навести још двије ријечи. То су „перст“ и „чрево“. Због њихове сличности у употреби са наведеним црквенословенизмима били смо у недоумици да ли их анализирати у овоме дијелу лексике романа. Рјешење смо нашли код Замкове (1, 128), која каже да ове двије ријечи у значењу „прст“ и „стомак“ према Рјечнику Академије руске (1789—1794) нису словенизми, али пошто имају синониме у руском језику (палец, живот), средином XVIII в. оне су постале стилски словенизми према њиховој употреби у високом слогу и по свечаној тоналности у односу на синониме „палец“ и „живот“, „брюхо“. Ово тумачење прате примјери. Дакле, у Петрово доба оне нису биле црквенословенизми.

Нестеров истиче да се архаизам „перст“ доста употребљава у дијелу (4, 26). А Степанова наводи примјере ове ријечи да би илустровала оно што смо више пута истицали: у језику романа у најближем контексту не може се увијек наћи мотивација избора датих ријечи, а не њихових синонима, неутралних на стилском плану (9, 25). Као потврду за ово узећемо следеће примјере:

Царица, войдя в келью, называла каждого по имени-отчеству, садилась на простой стульчик, держа в *перстах* вытянутую профессору (145). Наталья Кирилловна склонила голову и чуть шевелила *пальцами*, перебирая афонские четки, святые раковинки (55). Едва Наталья Кирилловна проговорила это, царь Петр бросил на полуслове читать Апостола, торопливо перекрестился запачканными в чернилах *пальцами* ... (53—54). Царь двумя *перстами* брал обриту за щеку (288). Слушая, Петр сердито застучал огнивом об осколок кремня, до крови сбил *палец* (202).

Разлози употребе на стр. 90, 172, 323, 330, 412 разумљиви су нам јер се ради или о кришћењу (по старом или новом) или говори неко вјерско лице (поп Филька, патријарх Јоаким, пустињак). Ево и неких примјера с архаизмом „чрево“:

Иван Михайлович вытянул насколько возможно бороду и губы — ближе подступить мешало ему *чрево* (36). — Мальчишку, щенка ее, спихнуть не побоятся ... Мачеха, мачеха! ... *Чрево* проклятое ... Вот возьми ... (37). Французов допускать незачем, — густо поговорил боярин Федор Юрьевич Ромодановский. Софья впилась в него взором. Бояре затихли. Он, покачав *чревом*, чтобы сползти к краю лавки, встал ... (98). „У вас каждый тынет врозь, а до государства никому дела нет: одному прибытки дороги, другому честь, иному — только *чрево* набить ...“ (143). В середине месяца прибыл Федор Юрьевич Ромодановский и тоже стал сидеть у царицы, поглаживая усы, ворочая, как стеклянными, выпученными глазами, вздыхал, колыхая великим *чревом* ... (145). Третий месяц ... Наталья Кирилловна запретила, — боится за *чрево* ... (177). По всему пути валялись раздутые *чрева*, задранные ноги конской падали (472).

Као што видимо, у неколико случајева „чрево“ значи утерус, материца. Иначе, далеко више наћи ћемо примјера са савременом ријечју „живот“ (177, 178, 174, 223, 224, 225, 327 ...).

Поред архаичних именица, Толстој је у роману употребио и низ архаичних придејва, замјеница, прилога, глагола и глаголских именица, који означавају неку особину, својство, величину, мјесто, вријеме, начин, радњу итд. Фреквентност коришћења доста је различита и иде од јединичних случајева па до чешће примјене.

Прије него што је постао цар, Петар је приређивао разне игре за забаву, разоноду; најчешће то су биле различите војничке вјежбе. У те сврхе служила му је посебна војска. Ове игре за разоноду Толстој означава придјевом потешный (мада ову ријеч употребљава и као именицу — стр. 66, 115, 122, 127, 135, 189 ...), који се и данас активно користи у разговорном језику као „способан да разоноди, насмије“. Архаично значење тог лексема „оно што служи за војне игре, вјежбе“ постоји и у дјелу:

На земляном валу, — *потешной* крепостце, — построенной перед дворцом, — за частоколом стояли согнанные с деревни мужики в широких немецких шляпах ... Он ... ударил несколько раз мушкетиком одного из *потешных* мужиков ... (54). Служба в *потешном* войске была тяжелая — ни доспать, ни поесть (67). *Потешным* войскам прибавили кормовых, выдали новые кушаки и рукавицы, — деньги за это заняли на Кукуе (131). ... оба *потешные* полка с пушками, мортирами и боевыми снарядами ушли к Троице (139). В октябре Петр пошел с одними *потешными* полками в Москву (162). ... бояре и окольные, сидя в *потешной* думе вдоль стен на лавках, зевали в рукава ... потом ехали в Москву ночевать (190). В Москве по случаю первой победы жгли *потешные* огни и транспаранты (513).

Толстој се често користи свим могућностима које му један лексем пружа — па ако има и савремено и архаично значење, он ће га покушати употребити. Такав је случај са придјевом „азиатский“, који у савременом језику означава старосједиоца Азије, а то налазимо и у роману:

Привести к подножию царского престола бесчисленное множество *азиатских* народов ... (430).

Нас овдје интересује његово архаично значење „прост, суров, заостао“, за шта имамо и неколико примјера, као овај:

На днях курфюрст Фридрих с добродушным остроумием сообщил им в письме впечатления о царе варваров, путешествующем под видом плотника. Московия, как видно, пробуждается от *азиатского* сна (262).

Постоји и низ других придјева који су архаичног карактера. Тако, онај који је високог поријекла, из познате породице (рецимо, кнезови, бољари) зову се „великородные” (144), а супротно, сиромашног поријекла „худородные” (28, 534, 570). Онај што има неке везе са превратом, издајом, побуном, завјером биће „воровской” (252, 276, 558...), али је „воровской” у неким случајевима и лоповски (330). Гатајући Јевдокији, врачара је назива „сухотная” (177). Није увијек ни средњи „средний” — писац је на 484. страни употребио „средний редут”, али ова се ријеч готово и не разликује од савремене (осим тога, и данас се употребљава у простонародном говору). Или, на 575. страни умјесто „стародавние годы” налазимо „старопрежние годы”.

Од замјеница споменућемо три: оный, сей и эдакий. Прва је у односу на савремену „тот” далеко мање коришћена. Наведимо неколико примјера. Љекар Поликоло каже о Лефорту што умире:

... душа с каждой минутой протекает к телу по все более узким каналам, и надо ждать полного закрытия *оных* мокротами (318). Наши корабли каменных ядер не употребляют. Мы стреляем чугунными ядрами по восемнадцати и по тридцати фунтов весом. *Оные* пронизывают неприятельский корабль сквозь оба борта (349). Ваше величество, — вне себя воскликнул Огильви, — по диспозиции мы начинаем с бомбардировки Иван-города и штурма *оного*... (671).

„Тот” ћемо наћи на стр. 400, 431, 432, 457, 458, 492-2, 557, 558, 561, 596, 595, 597, 654, 678 (узели смо, дакле, само с краја романа).

А застарјелој замјеници „сей” могао би се посветити цијели чланак, толико је фреквентна (нашли смо више од 80 примјера); још је пак фреквентнији њен савремени еквивалент „тот”. Пошто би анализа употребе „сей” у стилизационом поступку (посебно разложи употребе савремене и архаичне замјенице, њихов међусобни однос) превазишла оквири овога рада, ми ћемо се задржати на констатацији стања, а разматрање оставити за неку другу прилику.

Доста мање има у дјелу замјеница „эдакий” (и сада се чува у простонародном говору) са значењем „такој”: стр. 7, 221-2; 225, 308, 340, 407, 576, 597, 633, 650...

Имамо и неколико старих прилога. Такав је „неглиже” (небрижно, равнодушно):

Но Венус и Бахус, увь, *неглиже* на свист пулей: генерал Флеминг ищет битв более жарких (445).

Или „коленипреклоненно” (пригнувши кољено):

Великие послы, не в пример прошлым временам, к словам и к букве не цеплялись, в обычаях были обходчивы, только не захотели *коленипреклоненно* целовать руку курфюрста, потому что-де еще не король (259).

Затим прилог „вдругорядь” — други пут (386, 394, 418) итд.

Што се тиче архаичних глагола, неки су карактеристични по томе што су се задржали у дијалекту, простонародном или разговорном језику, истина, понекад са другим значењем. Њиховом употребом није могло, значи, доћи у у питање разумијевање. Запазили смо да Толстој у стилизационом поступку

често примјењује активна савремена средства, па тако добијамо семантичке архаизме. Понекад је тешко одредити да ли се ради о архаизму или о ријечи у колоквијалном изразу.

Будући да има доста глагола, овдје ћемо их само набројити, илуструјући по којим примјером из „Петра Првог“:

Борониться — бранити се, штитити се:

Стоит там великая келья с полатями, и в ней устроены окна, откуда от присыльных царских людей *борониться* (216).

Брюхатеть — постајати трудна:

Я те пожалуюсь . . . Дурак, по скитам, думасшь, с ветра *брюхатят* бабы (408).

Встревать — мијешати се у разговор:

Не должен бы ты, Лаурентий, по худости, наперед других *встревать* в разговор, — первое . . . (316).

Жаловать — додијелити, давати, даривати, награђивати:

Из Поместного приказа *жалованы* были Анне Ивановне две деревеньки (321). Этот, после смерти Лефорты, сразу *жалован* был генерал-майором и губернатором псковским (336). За все это Петр Алексеевич царицу Прасковью любил и *жаловал* (428).

Завороваться — постати бунтовник:

В Таганроге он нашел возбужденное принудительными работами казачество, — степная воля их гибла под жесткой рукой царя, — и там, сразу *заворовавшись*, Циклер стал говорить казакам . . . (251).

Поверстать — дати на коришћење, додијелити, добити:

Землю этой Василий, сын Волков, в позапрошлом году был *поверстан* в отвод от отца, московского служилого дворянина (6). Они осматривали вооружение и коней, прочитывали записи, — много ли земли ему *поверстано* (14).

Почивать — спавати:

Как изволите почивать, царица (93)? Не притворилась, что дремлет: сие было приличнее, — устала царевна, стоявши обедно, и *почивает* с улыбкой (35):

Пресушествоваться — претварати се:

В Москве только и говорят и спорят, и бедные и богатые, в палатах и на базарах, что о хлебе: при коих словах он *пресушествовается* (90)?

Приуготовлять — припремати се, спремати се:

Святочная потеха происходила такая трудная, что многие к тем дням *приуготовлялись* как бы к смерти . . . (196). Когда у князя-кесаря бывал большой стол — многие из званных *приуготовлялись* к этому . . . (635).

Радеть — трудити се, настојати, бринути се:

Ведь вы упросили бога, чтоб у турок и татар была война с немцами, — теперь такое благополучное время, а вы не *радеете* (220)!

Ублагодворить — потнуно задовољити, утјешити:

Ко мне ночевать приходи. Выдам тебе зипун, ферязь, штаны сапоги нерядные, а свое худое, пока спрячь. Боярыню одну надо *ублагодворить* (34).

Умышлять — смишляти, сновати покушај:

И что же над тобой *умышляют*, отцом родимым, собирается сила несметная, точат ножи булатные (138).

Уничжать — понижавати, уништавати:

Казалось бы, — жипотному не вынести того, что за короткую жизнь вытерпел Андриуша, — *уничжали*, били, мучили, казнили его голодной и студенной смертью ... (633).

Учинить — извршити, преслушати:

В ту ночь стрелыи сдвинули вокруг гетманской ставки обоз и наутро взяли гетмана в походной церкви, бросили на плохую телегу и отвезли к Голицыну. Там ему *учинили* допрос (81).

Додајмо да у роману постоји и неколико црквенословенских глагола, као што су „изволити“, „любызать“ и „преставиться“.

Има и глаголских именица, рецимо: „мановенис“ (миг, покрет који обично изражава наредбу):

Тогда я могу быть уверен, что он, по *мановению* моего жезла, возьмет лестницу и под градом пуль полезет на стену (671). ✓

★

У овоме раду говорили смо само о неким руским архаизмима, помоћу којих смо хтјели показати како се у роману одразила она средња линија у лексичи прве половине XVIII стољећа, линија у коју спада све оно што није црквенословенско и страного поријекла. Наш је закључак да је ова струја у „Петру Првом“ доминантна. Црквенословенизме можемо бројати у десетицама, ријечи позајмљене у Петрово доба из европских језика. — такође, а ове већ у слотицама.

Нашу анализу, може се примијетити, базирали смо на разматрању саодноса употребе архаизмама и савремених ријечи, књижевних и некњижевних, чиме смо покушали наћи и објаснити разлоге примјене поступка стилизације. Због ограничености простора анализу смо свели на минималну мјеру, задржавајући се само на неким карактеристичним примјерима, па зато нисмо ни стигли размотрити сваки случај. На неколико мјеста дошли смо до закључка зашто је примјењен стилизациони поступак, док је, као што смо видјели, било и случајева када у тексту нисмо могли пронаћи праву мотивацију.

Анализа је показала да је стилизација створила шаролику синонимичну савремених (књижевних, разговорних, простонародних, дијалекатских) и архаичних ријечи, што нам даје право закључити да овај ујетнички поступак, коришћен с мјером, може веома много обогатити језик дјела, појачати његову лепоту, разноврсност и историјску вјеродостојност казивања. Неупотреба стилизације

у оваквоме дјелу довела би до тога да би се приповиједање свело на ограничена средства савременог језика. Мислимо да је роман „Петар Први“ велика потврда оправданости (када се ради о дјелу с историјском тематиком) примјене лексичке стилизације у обиму који не нарушава естетску страну дјела и његову укупну структуру.

Сарајево

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Замкова В. В. Славянизм как стилистическая категория в русском литературном языке XVIII в. — „Наука“, Ленинградское отделение, Ленинград, 1975.
2. Кононова В. И. Из наблюдений над языком романа А. Н. Толстого „Петр I“. — Русский язык в школе, 1, 1973, стр. 3—8.
3. Лапин В. Историческая стилизация в романе А. Н. Толстого „Петр Первый“. — Сборник научных трудов МГИ им. Мориса Тореса. Москва, 1972, стр. 124—132.
4. Нестеров М. Н. Жанрово-стилистические особенности языка романа А. Н. Толстого „Петр I“. — Научные труды Курского ГПИ, т. 20 (113): „Научно-практические очерки по русскому языку“ — вып. 7. Курск, 1973, стр. 23—35.
5. Ожегов С. И. Словарь русского языка. — Издание седьмое, стереотипное. „Советская Энциклопедия“, Москва, 1968.
6. Пауткин А. И. О языке романа А. Н. Толстого „Петр Первый“. — У: „Творчество А. Н. Толстого“ (сб. статей). Издательство Московского университета, 1957, стр. 131—154.
7. Поляк Л. „Петр Первый“ Алексея Толстого. — Литературная учеба, 6, 1940, стр. 44—64.
8. Словарь современного русского языка, том 1—17. — Издательство Академии наук СССР, Москва—Ленинград, 1948—1965.
9. Степанова В. В. Стилистическое использование лексики в языке исторического романа (по роману А. Н. Толстого „Петр I“). — АКД. ЛГПИ им. А. И. Герцена. Ленинград, 1951, стр. 3—26.
10. Степанова В. В. Стилистические приемы использования устаревших слов в языке романа А. Н. Толстого „Петр Первый“. — Ученые записки ЛГПИ им. А. И. Герцена, т. 130, Ленинград, 1957, стр. 75—90.
11. Степанова В. В. Языковые средства создания колорита времени в историческом романе А. Н. Толстого „Петр Первый“. — Ученые записки ЛГПИ им. А. И. Герцена, т. 242: „Материалы Конференции Северного зонального объединения кафедр русского языка и литературы пединститутов 1960—1961“. Ленинград, 1963, стр. 125—138.
12. Чхиквадзе М. Г. Архаическая лексика и архаические формы языка в романе А. Н. Толстого „Петр I“. — АКД. Тбилисский ГУ, Тбилиси, 1963, стр. 3—25.
13. Шкляревский Г. И. История русского литературного языка: первая половина XVIII века (цикл лекций). — Издательство Харьковского университета, Харьков, 1968.
14. Юзбашева Н. Л. Особенности лексики романа А. Толстого „Петр Первый“ как исторического произведения. — АКД. ЛГИ, Ленинград, 1954, стр. 3—17.

Бранко Тошович

ЛЕКСИЧЕСКИЕ АРХАИЗМЫ В РОМАНЕ „ПЕТР ПЕРВЫЙ” А. Н. ТОЛСТОГО

Резюме

В настоящей работе дан анализ одной части архаической лексики романа „Петр Первый” А. Н. Толстого, а именно тех устарелых слов, которых не было среди тогдашнего церковнославянского течения, а также не были в то время в составе заимствованных слов из европейских языков. Такие лексемы автор называет *русскими архаизмами*. Так как речь идет о большом количестве слов, для анализа взяты самые характерные группы русских лексических архаизмов: названия предметов и вещей (*плат, поставец, кошель...*), названия отвлеченных понятий и категорий (*ворот, супостат, шиль...*), названия людей по социальному положению, профессии, религии, территории, полу, возрасту, подданству, личным качествам и т. д. (*лекарь, мамка, сочинитель, москвит, родитель, издодимец, смотрельщик...*), названия частей человеческого тела (*псрст, чрево...*), устарелые имена прилагательных, местоимения, наречия, глаголы и отглагольные существительные (*потешный, оный, вдругорядь, жсаловать, мановение...*).

В вводной части подчеркивается, что в истории русского языка эпоха Петра Великого представляет чрезвычайно бурный период, в котором пришли в столкновение три тенденции: церковнославянская, народная и европейская; это при помощи стилизационного приема в романе хорошо показано.

Автор пришел к выводу, что русские архаизмы преобладают в „Петре Первом”. Сама стилизация создала своеобразную синонимию современных и устарелых слов.

Анализ проведен на соотношении архаизмов и современных лексем, литературных и нелитературных, при помощи которых автор попытался найти и объяснить причины применения стилизационного приема.